

on two occasions for a number of years: the first time during the Obrenović dynasty, the second time during the era of Karadžević. Both times he mixed with the Serbian literary elite, and as a musician he mingled in several circles, as well as in foreign diplomatic missions. Accordingly, he was able to authentically evaluate what Serbs thought about Croats, Croatia and Croatian national ideology.

In his early youth, Matoš became a supporter of the Party of (State) Right, and after the party's first splintering (1895) he became a follower of the Pure Party of (State) Right, also known in historiography as the *Frankists* (named after one of the party's founders, Dr. Josip Frank, a Jew by descent). For decades, and even today, public views as well as a predominant part of the older historiography on the *Frankists* were conflicting and charged with a powerful emotional relationship: for those who considered Yugoslav ideology to be acceptable or desirable, *Frankists* were mere traitors and foreign servants; for those who reject every Yugoslavia and any cooperation with Serbs, *Frankists* were synonymous with Croatian patriotism. Matoš left the *Frankists* in late summer 1909, that is, a year and a half after returning from exile. The reasons for his departure should not be attributed to different views related to the need for unification of Croatian lands and their political and legal independence, but in Matoš's cultural and political views that the party's move towards Christian social welfare considered an unacceptable clericalisation of the party for him.

Development of Matoš's views on Serbia, Serbism and Yugoslavism — despite the occasional oscillations — was contrary to the view of many of his young literary supporters and followers. While a significant number accepted Yugoslav ideology (and then were deeply disappointed during World War I, and especially afterwards, when it experienced its realisation), Matoš permanently remained an advocate of the view that any supranational or international idea was a deadly threat to Croatian national identity. Moreover, when unity and cooperation with Serbs was advocated, Matoš warned that Serbian interests were incompatible to Croatian ones and that the realisation of those interests that served Yugoslavism, was only a mask for a Greater Serbia. As the future confirmed the majority of Matoš's literary judgements, in the same way history confirmed the correctness of his national-political views.

Etnicitet Splita za mletačke i osmanlijske dominacije prostorima današnje Dalmacije

Saša MRDULJAŠ

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb
Područni centar Split

Pregledni rad

(primljeno: 20. siječnja 2012.)

UDK 323.11(497.5Split)(091)

S obzirom na to da je osnovan još u starom vijeku, da kao grad postoji gotovo tisuću i pol godina, Split je u svojoj povijesti iskusio niz dinamičnih događaja i procesa. Oni su u bitnome utjecali na karakter njegova dominantnog etničkog identiteta višekratno ga mijenjajući. U kontinuitetu života u Splitu te promjene nisu bile nagle. Tako se romanski Split do kasnoga srednjeg vijeka preobrazio u etnički hrvatski grad. U radu se analiziraju promjene koje su dovele do toga da nacionalno-formirajuće procese, otpočete u 19. stoljeću, Split dočeka kao jezično podvojeni, hrvatsko-talijanski grad.

Ključne riječi: Split, Mletačka Republika, Osmansko Carstvo, Hrvati, Talijani, etnički identiteti

1. Uvod: Split do uspostave mletačke vlasti 1420. godine

Slavenski osvajačko-seobeni valovi početkom su 7. stoljeća gotovo potpuno urušili vlast Bizanta nad jugoistokom Europe. Od nekad prostrane rimske provincije Dalmacije pod bizantskom su upravom ostali samo pojedini otoci i primorske enklave. Među tim posjedima, na koje će se svesti dalmatinsko ime, bio je i Split. Zapravo, tada se on, unutar zidina palače-utvrde rimskog cara Dioklecijana (284.—305.) i počinje oblikovati kao gradsko naselje. U neposrednoj blizini romanskim življem nastanjenog Splita, na solinsko-kliškom prostoru s vremenom će se pak oformiti jedno od najznačajnijih središta hrvatske države. Nakon pokrštenja Hrvata u 9. stoljeću odnosi bizantske Dalmacije i hrvatskog susjedstva izrazito se intenziviraju što napokon dovodi do političke i vjersko-organizacijske integracije. Tako će Split početkom 10. stoljeća postati vjerskim središtem hrvatske države. Krajem 11. stoljeća, inicijalno skromni oblici dalmatinsko-hrvatskoga

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstveno-istraživačkog projekta *Hrvatski identitet i multikulturalnost Mediterana u doba globalizacije* (šifra projekta: 194-1941560-1546).

političkog povezivanja dovest će do formiranja jedinstvenog političkog entiteta, Kraljevstva Hrvatske i Dalmacije.¹

Dugotrajna interakcija Splita i hrvatskog okružja vodila je, kao i u slučaju drugih dalmatinskih enklava, kroatizaciji njegova življa. Ona je već do kraja 11. stoljeća, kada Hrvatska ulazi u personalnu uniju s Ugarskom i državno se središte dislocira na panonski prostor, znatno uznapredovala. U 14. stoljeću Split je gotovo posve etnički hrvatski grad.² Uz to tada je dvostruko veći jer pored »starog grada«, smještenog unutar zidina Dioklecijanove palače, obuhvaća i zapadno od nje smješten, također utvrđen, »novi grad«. Pohrvaćivanje Splita nije utjecalo na državno-politički izričaj njegovih stanovnika. Još tijekom bizantske vlasti dalmatinske su enklave razvijale određenu političku samostalnost uvelike poticane udaljenošću od državnog središta, međusobnom razdvojenosti i činjenici da su većinom bile prepuštene samima sebi. Iako je Split svoju političku samosvojnost uobličavao dok je još bio pretežito romanskim gradom, on će je naj snažnije manifestirati upravo nakon što postane etnički hrvatskom sredinom. Mada je za razliku od Dubrovnika neće uspjeti iskazati kroz državnu neovisnost, ustrajno će pokušavati, pod vrhovnu vlašću drugih državnih središta, očuvati svoj što autonomniji, komunalni status. Ipak, pohrvaćenjem je stvoren bitan preduvjet da zajedno sa susjednim Trogirom i Zadrom u znatno većoj mjeri utječe na društveni razvitak hrvatskog življa prvenstveno u jadransko-dinarskom masivu.

Jedno od središta moći koje je izrazito utjecalo na razvoj prilika u Splitu, Dalmaciji, Hrvatskoj bila je Venecija. Ta nekoć bizantska enklava uspjela je s vremenom steći državnu neovisnost te postati političkom, trgovačkom i pomorskom silom. Kao takva pretendirala je, od početka drugog tisućljeća, sve uspješnije na stjecanje istočnojadranske obale s ciljem uništenja konkurentske sposobnosti njezinih gradova i osiguranja svojih plovidbenih putova.³ Iz tog razloga dalmatinske su komune, među koje će se ubrajati i one nastale na hrvatskom državnom tlu, najbolju zaštitu svojih sloboda nalazile u okrilju hrvatsko-ugarskih vladara.

Početkom 15. stoljeća, u doba dinastičkih sukoba na tlu Hrvatske i Ugarske, Venecija uspijeva steći najveći dio istočnojadranskog priobalja. Premda su time prouzročene bitne geopolitičke promjene riječ je bila o procesu koji se uklapao u stoljetnu tradiciju venecijanskog stjecanja i gubljenja vlasti na istom prostoru. Što je posebice važno, koliko god Mletačka Republika umanjivala političku i ekonomsku samostalnost svojih posjeda,⁴ nije dovodila u pitanje njihov etnički, vjerski i civilizacijski identitet. Tako je Split upravo za mletačke vlasti, uspostav-

¹ Tomislav RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje: prostor, ljudi i ideje*, Zagreb, 1997., 21-22, 28, 35-36, 44-47, 504-506.; Ferdo ŠIŠIĆ, *Povijest Hrvata u doba narodnih vladara*, Zagreb, 1990., 469, 523, 652.

² Grga NOVAK, *Povijest Splita*, knj. I., Split, 1957., 257.

³ Vidi: Lovorka ČORALIĆ, *Kraljica mora s lagunarnih sprudova: povijest Mletačke Republike*, Samobor, 2004.

⁴ T. RAUKAR, *Studije o Dalmaciji u srednjem vijeku*, Split, 2007., 154.

ljene još 1420., iznjedrio »oca hrvatske književnosti«, velikog Marka Marulića (1450.—1524.).⁵

Dalekosežni značaj mletačkog zaposjedanja istočnojadranskog priobalja proizaći će iz djelovanja jedne druge sile na hrvatskim prostorima, Osmanskog Carstva, koje također početkom 15. stoljeća počinje osvajanjem istih prostora. To će carstvo sudbinski odrediti sveukupnu društvenu zbilju hrvatskih zemalja, pa i onih koje su ostale pod mletačkom vlašću. U tom smislu osobito će biti značajne etno-demografske promjene koje će svoju dalekosežnu, uz ostalo i političku relevantnost sačuvati do danas. U razdoblju osmanlijsko-mletačke dominacije prostorom današnje Dalmacije te su promjene izrazito snažno zahvatile i sam grad Split, do te mjere da je do kraja tog razdoblja krajem 18. stoljeća njegov etno-jezično-socijalni identitet iz korijena izmijenjen.⁶

2. Osmansko Carstvo i etničke promjene u (širem) splitskom zaleđu

Odlučujući utjecaj na uistinu radikalne etno-demografske preinake na tlu današnje Hrvatske i Bosne i Hercegovine imala je činjenica što su te zemlje više od tri stoljeća bile bojnim poljem. Naime, nakon osmanlijskog osvojenja Bosne 1463. te Hercegovine 1471., za vladavine kralja Matijaša Korvina (1458.—1490.), uspostavljen je relativno čvrst obrambeni sustav približno na potezu Janja (donje Podrinje) — Doboj — Jajce — Glamoč — Sinj/Čačvina — Imotski/Vir. Jugozapadno, u priobalju, obrambeni se pojas nadovezivao na Poljica i Omiš na mletačkom posjedu.⁷

O značenju tog sustava govori primjerice i to što su Osmanlije svoj osvajački put od prvih europskih uporišta (Cimpe i Galipolje 1353./1354.) pa do navedene crte, dug oko 900 kilometara, prošle u 110 godina. Krajem toga razdoblja, za Mehmeta II. (1451.—1481.), osvojile su oko 850.000 km². Doduše, Osmanlije nisu zaustavljene na spomenutoj liniji. U kontekstu hrvatskih zemalja njihova su se osvajanja i nadalje nastavila. Bit će zaustavljena tek krajem 16. stoljeća približno na potezu Pitomača — Sisak — Karlovac — Slunj — Otočac — Karlobag — Jasenice.⁸ Ipak, za napredovanje do te crte, za prodor od kojih 150 kilometara Osmanlijama je trebalo 130 godina, no tada, za sultana Mehmeta III. (1595.—

⁵ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 341-343, 379-383.

⁶ U srednjem vijeku a i kasnije politički značaj etničkih imena kao i njihova uporaba u bitnome odudaraju od uloge i korištenja tih imena nakon što od početka 19. stoljeća počnu stjecati (neka od njih) nacionalno-identifikacijski karakter. Stoga se, naravno uvjetno te sukladno ustaljenoj praksi, tim imenima koristimo da obilježimo i one pojedince, grupacije, zajednice koje se u vremenu o kojem je riječ nisu morale identificirati s imenima koja će postati nacionalnim nazivima širih etničkih formacija kojima su i ti pojedinci, grupacije, zajednice pripadale.

⁷ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 127-129.; Vjekoslav KLAJČ, *Povijest Hrvata*, Zagreb, 1974., knj. IV., 263; *Hrvatski povijesni atlas*, prir. Krešimir Regan i Tomislav Kaniški, Zagreb, 2003.; Miroslav UJDUROVIĆ, *Stanovništvo Makarskog primorja od 15. do 19. stoljeća*, Gradac, 2002., 4-32.

⁸ *Historija naroda Jugoslavije*, Bogo Grafenauer, Dušan Perović i Jaroslav Šidak (redakcija), knj. II., Zagreb, 1959., 416-417.

1603.), Osmansko Carstvo zauzima oko 2,5 milijuna, odnosno s vazalnim teritorijima 3,5 milijuna km².⁹ Na hrvatskim će se prostorima ratovi s Osmanlijama nastaviti sve do kraja 18. stoljeća. Njihov teritorijalni rezultat u osnovi je obilježen današnjom granicom između Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Svođenje hrvatskih zemalja na razinu bojnog polja, na točku konačnog zauzimanja osmanlijskih osvajanja, imalo je izrazito visoku cijenu. Osmanlijski način ratovanja uključivao je duboke prodore iza neprijateljskih položaja s ciljem demografskoga pustošenja osvajanih krajeva. Tako su obrambene utvrde gubile logističku osnovu i s vremenom su osvajane. Istodobno, Osmanlije su na taj način prikupljale na istočnim tržištima toliko traženo roblje.¹⁰ Kako opisuje suvremenik tih događaja Frene Božičević-Natalis (1469.—1542.):

... vode nas poput ulovljene divljači preko vrhova, škrapa i nepoznatih staza. Odvođe nas gole, ruku vezanih iza leđa što dalje od očinske zemlje. Sve je puno suza što teku potocima, tolike nas nevolje pritišću, žalosti i neprestane boli...¹¹

Nepripravnost na takav način ratovanja, neuobičajen kod unutar kršćanskih sukoba, dovela je do toga da su hrvatski prostori, osim robljenjima i pogibijama branitelja, pogodeni i masovnim iseljavanjem nezaštićenog življa u sigurnije hrvatske te inozemne krajeve. Do oblikovanja opsežnog, skupog, uglavnom od tadašnjih austrijskih i slovenskih zemalja financiranoga obrambenog sustava tijekom druge polovice 16. stoljeća nije se moglo spriječiti demografsko urušavanje hrvatskog prostora. Rezultat je bio da je na najvećem dijelu prostora između dviju spomenutih obrambenih crta praktički nestalo starinačkog katoličkog/hrvatskog življa. Tako je stvorena osnova za korjenite promjene njihova etničkog karaktera koje će uslijediti nakon što te opustošene teritorije osvoje Osmanlije. Oni će ih sa svrhom gospodarskog iskorištavanja i obrane kolonizirati pretežito pravoslavnim/srpskim življem.¹² Riječ će biti o govornicima novoštokavsko-ijekavskog dijalekta koji svoje izvorište ima na prostorima istočne Hercegovine te zapadne Crne Gore i Sandžaka.

Druga, iznimno važna etnička promjena zbilila se na onim bosanskim prostorima što su ih Osmanlije zauzeli još 1463. U razdoblju kada su se na granicama okupirane Bosne vodili kršćansko-osmanlijski sukobi i kad se čak moglo činiti da postoji mogućnost oslobođenja te zemlje, razumljivo da je njezin domicilni, katolički živalj¹³ izražavao naklonost kršćanskoj strani pa i subverzivno djelovao

⁹ Josef MATUZ, *Osmansko Carstvo*, Zagreb, 1992., 48, 104, 185.

¹⁰ Ive MAŽURAN, *Hrvati i Osmansko Carstvo*, Zagreb, 2004.

¹¹ *Govori protiv Turaka*, ur. Vedran Gligo, Split, 1983., 147.

¹² *Historija naroda Jugoslavije*, 840-852.

¹³ Do osmanlijske okupacije Bosne praktički je eliminirana samosvojna Crkva bosanska, a njezini vjernici, tj. »kristjani«, kako su sami sebe nazivali, djelovanjem franjevačkog reda gotovo su potpuno (re)katolicizirani. U današnjoj istočnoj Hercegovini te dijelovima jugoistočne Bosne, koje su Osmanlije zauzeli do polovice 15. stoljeća, vjerojatno je dio »kristjana« prešao na pravoslavlje. Njihove neznatne ostatke registrirali

prema osmanlijskoj vlasti. Kako stoji u pismu koje su 15. lipnja 1481. Dubrovčani odaslali napuljskom kralju Ferdinandu:

U Bosni sve kipi bunom, te će je ono malo Turaka, što je u njoj, ostaviti; stoga Bošnjaci jedan drugog robe, mrcvare i ubijaju. Ali svima je u ustima Matijaš (Korvin, op. S. M.); Matijaša dozivlju, Matijaša žele, na Matijaša svi svraćaju oči svoje.¹⁴

Problem nelojalnosti i subverzivnosti pokorenog dijela Bosne, koju je pored toga izbjegla bosanska kraljica Katarina Kosača (1425.—1478.) oporučno ostavila rimskim papama najodlučnijim protivnicima osmanlijske ekspanzije, Turci su »riješili« masovnom, uglavnom za prve polovice 16. stoljeća provedenom islamizacijom.¹⁵ Time su na svojim zapadnim granicama mjesto nepodobnog dobile podoban živalj. Takav koji su mogli uključiti u svoja daljnja osvajanja te djelomično i u kolonizaciju zauzetih krajeva. Masovnošću islamizacije omogućen je nastanak nove, od preostataka katoličkih/hrvatskih starosjedilaca Bosne jasno odvojene, muslimanske/bošnjačke etničke zajednice. Njezinim dijelom postat će i sve one manje, porijeklom nebosanske islamizirane grupacije središnjega južnoslavenskog prostora.

Prve pak osmanlijske provale u splitsku okolicu pa i na splitski teritorij počele su odmah nakon pada Bosne. One su poglavito bile usmjerene prema uništavanju usjeva, otimanju stoke i robljenju. O razornom učinku tih upada, pored ostalog i u splitsko okruženje, svoja su svjedočanstva, uz Marka Marulića, ostavili i drugi istaknuti Splitsani poput Tome Nigera, nadbiskupa Bernada Zane te spomenutog Božičevića, koji kaže:

Izidi iz grada — sve je samo turska strahota, krvav plijen, pokolji plamen, jadikovka, bijeg! Težak trčeci blijeda lica i bez krvi nabraja imena zarobljenika, priča o borbama. A s osmatračnica stražar daje znakove o iznenadnom prepadu i viče: 'Hajde, bježi, požuri što brže u bijeg!' Svatko se vičući sprema na oružje, odjekuje oružje, oružje nosi mladić, po oružje trči starac ... uza zidine gradske neprestano je bila krv, oružje, rat...¹⁶

su osmanlijski porezni popisi (defteri) sve do početka 17. stoljeća kad im nestaje traga. Vidi: Srećko M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1992., 25-27, 43; S. M. DŽAJA i Dubravko LOVRENOVIĆ, »Srednjovjekovna Crkva bosanska«, *Svjetlo riječi*, Sarajevo, siječanj 2007., 14; D. LOVRENOVIĆ, »Utjecaj Ugarske na odnos crkve i države u srednjovjekovnoj Bosni«, u: *Sedam stoljeća bosanskih franjevaca 1291—1991.*, ur. Marko Karamatić, Sarajevo, 1991., 85, 86-87, 92; Noel MALCOLM, *Povijest Bosne*, Zagreb — Sarajevo, 1995., 54-56.; Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski kristjani u povijesnim vrelima*, Zagreb, 2003., 28-30.; Snježana VASILJ i sur., *Katoličanstvo u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1993., 56-58.

¹⁴ V. KLAIĆ, *Povijest Hrvata*, 161.

¹⁵ S obzirom na to da golemu većinu bosansko-hercegovačkih muslimana dijeli svoje dijalekte s katolicima a ne s tamošnjim pravoslavicima (Dževad JAHIĆ, *Jezik bosanskih Muslimana*, Sarajevo, 1991., 9-14.) opravdano je zaključiti da je u Bosni i Hercegovini masovno islamiziran prvenstveno katolički živalj. Više o procesu islamizacije vidi kod: S. M. DŽAJA, *Konfesionalnost i nacionalnost Bosne i Hercegovine*, 59-70; N. MALCOLM, *Povijest Bosne*, 71-92.; Nenad MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, Zagreb, 1999., 102-116.

¹⁶ *Govori protiv Turaka*, 144-145.

Nakon što 1512.—1516. Osmanlije zauzmu preostali, zapadni dio imotske i cijelu sinjsku krajinu te nakon što im se tada podvrgnu i Poljica, od Splita će ih razdvajati još samo »tvrđi« hrvatski Klis pod zapovjedništvom Petra Kružića.¹⁷ No, Osmanlije 1522.—1528. osvajaju današnju sjevernu Dalmaciju i veći dio Like. Klis postaje izolirana utvrda koju je unatoč ustrajnom i grčevitom otporu branitelja sve teže bilo očuvati. Kako je 1528. pisao sam Kružić:

... ča godi sam imil vse sam u zaklad dal, blago, veru i dušu i ni mi veće ča u zaklad dati, a dokle ga i blo živil sam i branil sam i držal sam grade svitlosti kraljeve, a sada jur dale ne mogu, zač mi je vsega nestalo, ob čem ljudi živu... i ovo vim, da mi je u ovoj nevolji i umrit...¹⁸

Kako slikovito kaže don Lovre Katić, Klis se »branio do posljednjeg daha i sam je pokazao više junaštva nego sve balkanske države protiv turske najezde«.¹⁹ Zauzet je tek 1537. godine. U sklopu Osmanskog Carstva postat će sjedište sandžakata koji će 1580. biti uključen u tada osnovan bosanski pašaluk.

Ipak, do osmanlijskog osvojenja u kliškoj su se sredini, pod Kružićevim okri- ljem, oformile prve uskočke postrojbe. Njihovim odlaskom u Senj, oblikovanjem uskočkog, tj. kasnijega krajiškog društvenog modela konačno je stvoren odgo- varajući oblik hrvatske obrane.²⁰ On će u bitnome pridonijeti zaustavljanju os- manlijskih prodora, a poslije i oslobađanju dijela hrvatskih zemalja.

Potpadanjem kliško-solinskog bazena pod Osmansko Carstvo Split će, zajed- no s obližnjim mletačkim posjedima, postati neposredno ugrožen osmanlijskom osvajačkom politikom. Što je posebice važno, iz splitskog zaleđa i najbliže oko- lice nije nestalo samo hrvatsko-ugarske državne vlasti. Osmanlijska pustošenja dovela su do toga da je na prostorima s kojih je pružan otpor uništena i većina starosjedilačkoga hrvatskog življa. Tako su do osmanlijskih osvajanja govornici (južno)čakavskog dijalekta na prostoru današnje kontinentalne Dalmacije obita- vali približno do crte Aržano — Zadvarje.²¹ Okončanjem tih osvajanja južnoča- kavsko narječje svedeno je tek na primorska mjesta koja su pod mletačkom vlaš- ću funkcionirala kao utvrde, a njihovi stanovnici kao svojevrсна posada tih utvr- da. U tom smislu posebno su uočljiva Kaštela, većinom nastanjena stanovnicima nekadašnjih, pred Osmanlijama napuštenih čakavskih sela s južnih obronaka Kozjaka,²² kod kojih već samo ime govori o »tvrđavinskom« karakteru.²³ Na juž-

¹⁷ V. KLAJČIĆ, *Povijest Hrvata*, 300-301.; Ante NAZOR, »Poljičani u Morejskom ratu (1684.—1699.)«, *Povijesni prilozi*, Zagreb, 21/2001., br. 21, 49.

¹⁸ Krešimir KUŽIĆ, *Povijest Dalmatinske zagore*, Split, 1997., 110-111.

¹⁹ Željko RAPANIĆ i Lovre KATIĆ, *Prošlost i spomenici Solina*, Solin, 1971., 110.

²⁰ Gligor STANOJEVIĆ, *Senjski uskoci*, Beograd, 1973., 23, 35-36.

²¹ Vidi: Josip LISAC, *Hrvatski dijalekti i jezična povijest*, Zagreb, 1996., 15.

²² Ivo BABIĆ, *Prostor između Trogira i Splita*, Trogir, 1984., 107, 116, 128-135.; Duško KEČKEMET i Petar BAKOTIĆ, *Kaštel-Sućurac*, Split, 1978., 370.

²³ »Kâstel, 2. mn. kâstêlâ lat. (castellum) utvrđeni dvor, zamak, tvrđava, kula, bedem« (Bratoljub KLAJČIĆ, *Rječnik stranik riječi, izraza i kratica*, Zagreb, 1962., 719).

nohrvatskim prostorima, izvan granica mletačke vlasti, govornici čakavštine oču- vali su se tek u primorskim te dijelom završkim Poljicima,²⁴ prvenstveno zahva- ljujući diplomatskom segmentu poljičke politike očitovanom, uz ostalo, povre- menim plaćanjem danka Turcima još od 1474. kako bi se Poljica »ostavilo na miru«.²⁵

Na opustošene prostore splitskog zaleđa Osmanlije su naseljavale (novo)što- kavsko-ikavsko pučanstvo. Za razliku od većine drugih, osmanlijskom politikom poticanih kolonizacija u ovom se slučaju uglavnom radilo o katoličkim doselje- nicima. Manjim dijelom unutar »pristigle« štokavsko-ikavske grupacije bilo je još prije doseobe islamiziranog življa ili onog koji se islamizirao u novoj sredini, pretežito uz osmanlijske utvrde i u plodnijim krajevima. Tako su prvi susjedi Splićana postali muslimani. O njihovoj naseljenosti u neposrednoj blizini Splita i hrvatsko-muslimanskim odnosima na splitsko-solinskom prostoru dojmljivo svjedoči mletački izvještaj iz 1574. u kojem se opisuje lokalni, pogranični sukob:

*Nisu dobro izrekli, kad evo Abdula, nanišani puškom i rani jednog od si- nova, Duju Feretića, u rame, uslijed čega se sruši. Braća i žene i otac po- trče k mladiću i podignu ga, a netko potrči kao lud ka kući, koju imaju na onom svom zemljištu, pa skine oružje, i otac opali i pogodi Abdula u bok, zbog čega rečeni prođe preko ograde, vičući, te se odvoji od brata i pođe velikom trkom **gore ka kućama, gdje Turci imaju kuće, prvom se- lu, sav iskrvavljen i vičući svima i svakome da su oni dvojica braće bili napadnuti i da se Ahmet brani te nek se potrči, ako ga žele spasiti. Me- đutim, se naši s obližnjih polja prebacuju preko ograda u velikoj žurbi sa svih strana, svi naoružani. I bilo je na posjedu Feretića više od sto ljudi. I Turci su također došli, naoružani puškama i sabljama i vičući da je do- šao čas da se pogubi i uništi kršćane koliko ih god ima, puk i plemiće, u gradu.**²⁶*

Nakon što je solinsko-kliški bazen oslobođen u drugoj polovici 17. stoljeća, muslimansko će se stanovništvo uglavnom iseliti. Tako su iz kliške utvrde, po- slije predaje Mletcima 1648., otišli ne samo muslimanski branitelji već i njihove obitelji.²⁷ Iseljavanjem muslimanskog stanovništva dobiven je prostor za mletač- ko naseljavanje štokavsko-ikavskoga katoličkog stanovništva iz obližnje Zagore

²⁴ Nedjeljko MIHANOVIĆ, »Jezik na području Poljica«, u: *Poljički zbornik II.*, ur. G. Novak, Zagreb, 1971., 151.

²⁵ *Iz prošlosti Podstrane*, ur. Vjeko Omašić, Podstrana, 1991., 110. Riječ je ujedno o jedinim govornicima čakavštine koji su na svojim ognjištima dočekali osmanlijsku okupaciju i njezino okončanje.

²⁶ *Povijesni dokumenti o Istri i Dalmaciji*, prir. Vicko Solitro, Split, 1989., 204.

²⁷ *Isto*, 255-272. Osmanlije su se teško mirili s gubitkom solinsko-kliškog pojasa te su u sklopu svojih diplomatskih napora za njegovim povratkom tvrdili da ne mogu prepustiti kraj u kojem je, kako se po- grešno držalo, pokopana Mihrimah (1522.—1578.), kćerka sultana Sulejmana Veličanstvenog te supruga velikog vezira Rustem-paše Hrvata (Ivan ALDUK, »Rustem-paša i Mihrimah«, *Tusculum*, Solin, 3/2010., br. 1, 66-67.).

u Splitu najbliža mjesta, tj. u Klis, Solin, Vranjic, Kamen, Kućine, Mravince, Stobreč te djelomično u Žrnovnicu.²⁸ Krajem 17. i početkom 18. stoljeća, tijekom konačnog oslobađanja današnje Dalmacije, nastavlja se iseljavanje islamizirane populacije. U pojedinim slučajevima, upravo kao i u solinsko-kliškom kraju nešto ranije, muslimani koji nisu izbjegli prevedeni su na katolicizam.²⁹ Ujedno, posebice u splitskom zaleđu, Mletci će nastaviti s daljnjim doseljavanjima štokavsko-ikavskog življa, ovaj put izravno sa susjednih prostora današnje Bosne i Hercegovine (Livno, Duvno, Rama, Hercegovina).

3. Hrvati splitskih Varoši

Demografsko urušavanje nije zaobišlo ni grad Split, dijelom zbog izloženosti njegovih stanovnika, naročito onih koji su obrađivali splitsko polje, osmanlijskim pustošenjima. No ponajviše je bilo rezultatom kataklizmičkih epidemija kuge. Godine 1525. Split je imao oko 5000 stanovnika, a nakon kuge 1527. tek nešto više od 2000 žitelja.³⁰ Još strašniji pomor uzrokovan je početkom 17. stoljeća. Split je 1606. imao 4233 stanovnika, a nakon kuge 1607. tek 1405.³¹

Tijekom 16. i 17. stoljeća, u uvjetima osmanlijske opsade, Split je jedino jamstvo opstojnosti mogao naći u čvrstom osloncu na Veneciju. Jednako tako, vezu sa Zapadom mogao je osigurati tek morskim putem, prvenstveno preko susjedne Italije. No unatoč tome što je bio čvrsto integriran u mletački državni sustav, a društveno-ekonomski upućen prema zapadnojadranskoj obali, što je talijanski bio jezikom vojske, trgovine, škole te od početka 16. stoljeća i uprave³² — Split je uspijevaao zadržati svoj hrvatski etnički karakter. U vremenu za kojeg je, poput ostalih dalmatinskih gradova pod venecijanskom vlašću, bio sveden na isturenu utvrdu izloženu pritiscima susjednog islamskog carstva, jednostavno nije mogao privući znatniji broj useljenika iz naprednije i sigurnije Italije. Iznimka su bili sposobni trgovci kojima su nerijetko upravo ratno-graničarske prilike u kojima je Split živio pogodovale razvitku njihove djelatnosti. S druge strane, bilo je dovoljno domaćeg svijeta kojem je i u tim teškim vremenima Split bio poželjnija životna sredina od one u kojoj je obitavao. Stoga je svoje demografske praznine kontinuirano popunjavao hrvatskim življem izbjeglim pred osmanlijskim prodorima ili onim koji je doseljavao s već zauzetih prostora. Na taj način nije samo očuvan njegov hrvatski karakter te umanjivano značenje dotadašnje talijanizacije nego se i poticao proces asimilacije čak i istaknutih splitskih talijanskih obitelji.

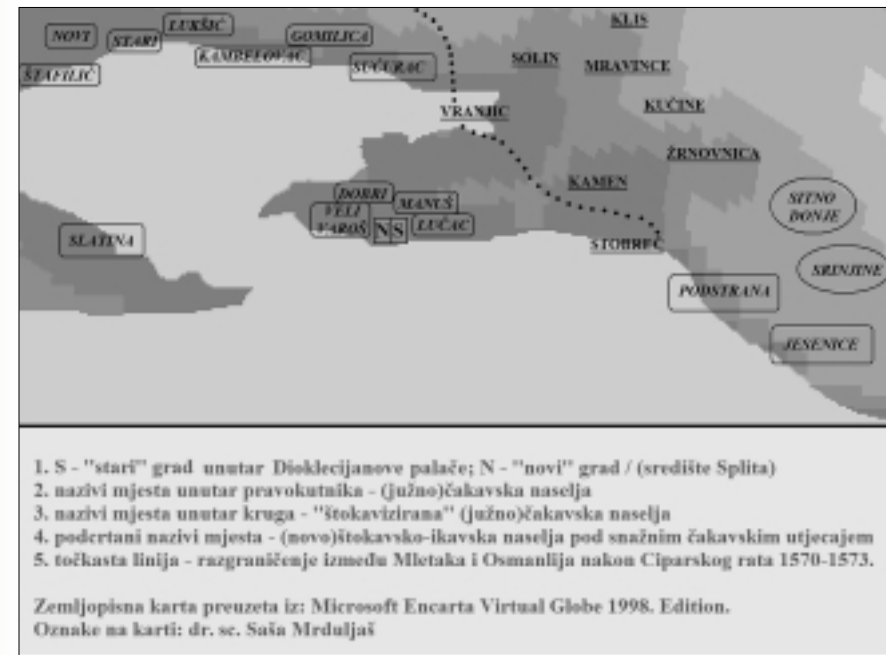
²⁸ Ivo JAVORČIĆ, *Žrnovnica : od davnina do danas*, Split, 1989., 14, 23.; I. JAVORČIĆ i D. KEČKEMET, *Vranjic kroz vjekove*, Split, 1984., 70-82.; Srećko LISTEŠ, *Klis : prošlost, toponimi, govor*, Klis, 1998., 46-53.

²⁹ K. KUŽIĆ, *Povijest Dalmatinske zagore*, 179; Ž. RAPANIĆ i L. KATIĆ, *Prošlost i spomenici Solina*, 128-129.

³⁰ T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 174.

³¹ Silvio BRAICA, *Mala splitska kronologija*, Split, 1999., 41-42.

³² Josip VRANDEČIĆ, *Dalmatinski autonomistički pokret u XIX. stoljeću*, Zagreb, 2002., 29.

Split i okolica u vrijeme Kandijskog rata (1645.—1669.)

Tako je npr. istaknuti splitski plemić Jerolim Kavanjin (1641.—1714.), kojemu je otac došao iz Italije, napisao svoje *Bogatstvo i uboštvo* na hrvatskom jeziku. Riječ je o najposrežnijem epu na zapadnom južnoslavenskom prostoru u kojem, pored ostalog možemo pročitati: »... *Di su zadri Kresimiri, Mihal, Kolman i Slavica, najpokoñi Zvonimiri, duga uzresta, mila lica, jadovito koga smlati, silna naglost od Hrvati...*«³³ Kavanjin je uz ostalo bio član Ilirske akademije (1703.—1714?) kojoj je cilj bilo njegovanje i razvoj hrvatskog jezika. Njezin predsjednik Ivan Petar Marchi (1658.—1733) preveo je molitvenik francuskog isusovca Dominiquea Bourse te ga 1704. tiskao pod naslovom *Misli krstjanske za svaki dan miseca*. Sudeći iz jednog dokumenta iz 1710. hrvatskim se služila i plemićka obitelj Capogrosso. Također, 1736. redovnici samostana sv. Marije od Taurella, pripadnici plemićke obitelji Gaudentije-Radovčić, trebali su tekst parnice prevoditi s talijanskog na hrvatski itd.³⁴

Tijekom osmanlijskog pritiska odvijala su se stalna useljavanja hrvatskog življa u Split. Međutim sukladno potrebama grada, primarno vezanim uz obradu zemlje i obranu te najčešće ruralnom podrijetlu pristiglog življa, utvrđeni dio Splita nije bio glavna točka njihove koncentracije. U gradsko je središte useljavao tek manji, uglavnom bolje stojeći dio. Glavnina hrvatskih useljenika nastala

³³ Jerolim KAVANIN, *Poviest vandelska (Bogatstvo i uboštvo)*, Zagreb, 1913., 241.

³⁴ Danica BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, Split, 1982., 20-21, 124-126.

njivala se u predgrađima izvan gradskih zidina, u Varošima. One se počinju oblikovati prije osmanlijskih prodora, još početkom 15. stoljeća te s vremenom pre-rastaju u četiri gotovo zasebna naselja. Tako će najveće predgrađe, Veli Varoš, biti smješteno na padinama Marjana zapadno od središta grada, dva manja, Dobri i Manuš, sjeverno od utvrđenog dijela Splita, a poveći Lučac istočno od Dioklecijanove palače. Budući da su Varoši bile neposredno ugrožene turskim upadima i da su napuštane te pljačkane i uništavane, u 15. i 16. stoljeću u njima živi tek oko 20 posto splitskog stanovništva.³⁵ No, poslije kuge iz 1607., od koje je stradalo tri četvrtine gradskog i »tek« polovica varoškog življa, taj se omjer počinje mijenjati u korist Varošana. Tako će u 17. stoljeću broj stanovnika središta grada i Varošana biti izjednačen. Vrlo brzo nakon oslobođenja današnje kontinentalne Dalmacije, krajem 17. i početkom 18. stoljeća, udio Varošana porast će na oko 65 posto ukupnog stanovništva grada i takav će ostati sve do početka 20. stoljeća.³⁶

S obzirom na to da se gospodarstvo Splita uvelike temeljilo na poljodjelstvu, da se tom djelatnošću praktički od splitskih početaka bavio dio građana, prvotni su stanovnici splitskih Varoši bili sami Splićani.³⁷ U njih su se nastanjivali i Hrvati iz okolnih krajeva no sporijim, prvenstveno ekonomskim potrebama određenim ritmom. Dolaskom Osmanlija, demografskim potresima koje uzrokuju te vremenski podudarnim, razornim epidemijama kuge useljavanja se intenziviraju. Do zadnje četvrtine 16. stoljeća u Varoši ponajviše pristižu Hrvati iz ugrožene splitske okolice, tj. s kaštelanskog, solinsko-kliškog i žrnovničkog područja. Nakon što je znatan dio najbližega splitskog okružja opustošen i okupiran, glavnina će doseljenika dolaziti iz Poljica.

Useljavanja, pa i najuglednijih Poljičana u Split imala su dugu tradiciju. Tako se i poljički knez Žarko Dražojević (1438.—1508.), »*dalmatinskih svih vojvoda slava i cvijet*« (Marko Marulić), doselio još 1461. gdje ga »*mletački senat na čelo splitske konjice postavi*«. Zbog zasluga u borbama protiv Turaka pokopan je, kao prvi od istaknutih svjetovnjaka, u splitskoj katedrali sv. Dujma.³⁸ Doseobe Poljičana, koji tada naseljavaju i prostor Žrnovnice,³⁹ posebice su izrazite poslije kuge 1607. koja je gotovo uništila dotadašnje stanovništvo Splita. Na iseljavanja iz Poljica poticajno su djelovali i pojedini, neuspješno okončani pokušaji oružanog zbacivanja osmanlijske vlasti, kada se iz njih odlazilo kako bi se izbjegla od-

³⁵ S. BRAICA, *Mala splitska kronologija*; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovjekovlje*, 171-172.

³⁶ Autorov proračun prema podatcima navedenima kod: S. BRAICA, *Mala splitska kronologija*.

³⁷ Vidjeti splitska pučka prezimena 1566. i podatke o splitsko-varoškim obiteljima do 1832. kod: Vladimir RISSONDO, V. GLIGO, Marin BERKET i Ljerka ŠIMUNKOVIĆ, *Zlatna knjiga grada Splita*, knj. I., Split, 1996., 501-519.; Mario N. KUZMANIĆ, *Splićani — obitelji i prezimena*, Split, 2008.

³⁸ Vidi: Bratislav LUČIN, »Nepoznati Marulićev epigram u ostavštini don Mate Ivčevića«, u: *Poslanje filologa: Zbornik radova povodom 70. rođendana Mirka Tomasovića*, ur. Tomislav Bogdan i Cvijeta Pavlović, Zagreb, 2008., 256, 258.; »Dražojević Žarko«, *Enciklopedija Jugoslavije*, Zagreb, 1958., tom 3., 86.

³⁹ I. JAVORČIĆ, *Žrnovnica*, 49-51, 55.

mazda. Pored ostalog iz tih su razloga Poljica, unatoč tome što su ih uvelike mi-moišla pustošenja s kraja 15. i početka 16. stoljeća, postupno, pod osmanlijskom vlašću, ostajala bez znatnog dijela svoga domicilnog življa te su do 1615. »*izgubila polovicu kuća*«. ⁴⁰ O razmjerima demografskih potresa kojima su bila zahvaćena u određenoj mjeri svjedoči i podatak da se od 37 prezimena koliko ih se u kontekstu Podstrane spominjalo u jednoj ispravi iz 1499. u tom mjestu očuvala samo dva — Banić i Božiković.⁴¹ Spomenutim iseljavanjima otvarao se pak prostor za useljavanje okolnoga, novoštokavsko-ikavskog pučanstva na poljičke prostore što je bitno utjecalo na jezičnu transformaciju Poljica iz čakavske u pretežito štokavsku sredinu.

Glavnina useljenika u splitske Varoši po oslobođenju kontinentalne Dalmacije, dakle od kraja 17. stoljeća, dolazit će iz obližnje Zagore. U nešto manjoj mjeri počinju pristizati i Splitu susjedni otočani.⁴² Sukladno prikazanim etno-prostornim izvoristima splitskih Varošana može se pretpostaviti da su koncem 18. stoljeća, u vremenu pada Mletačke Republike, bili podjednako (sub)etničkog podrijetla kao i krajem prve trećine 19. stoljeća. Tada je, prema podatcima koji su dostupni, približno 12 posto njih pripadalo autohtonim splitskim rodovima, 20 posto onima iz neposredne splitske okolice, tj. kaštelanskog, solinsko-kliškog i žrnovničkog kraja, 45 posto poljičkim rodovima, 10 posto onima iz Zagore i susjednih joj prostora današnje Bosne i Hercegovine, 6 posto bilo ih je otočkog podrijetla, 5 posto iz drugih jadranskih sredina (Trogir, Makarska, Kotor, Istra), a 2 posto imalo je talijanske korijene.⁴³

Predodžbe pripadnika varoških rodova o njihovu davnom podrijetlu kao i vremenu dolaska u grad bile su, kakvo je već pravilo s predodžbama te vrste, krajnje maglovite, naročito kod obitelji koje su stoljećima živjele u Splitu. Također, s obzirom na snažno razvijenu splitsku samosvijest, promišljanja o krajevima iz kojih se poteklo nisu uključivala ikakvu identifikaciju s njihovom poviješću ili tradicijama. Najčešće se govorilo o dolasku iz Bosne.⁴⁴ To je razumljivo ako se uzme u obzir da se bosanski pašaluk protezao gotovo do zidina Dioklecijanove palače te da je dulje vrijeme uključivao i solinsko-kliški i poljički kraj. No, kako proizlazi, splitski Varošani predstavljaju onu hrvatsku subetničku grupaciju koja je, uz ukorijenjenost u splitskoj identitetnoj sferi, u najvećoj mjeri, uz

⁴⁰ N. MOAČANIN, *Turska Hrvatska*, 72.

⁴¹ V. OMAŠIĆ, *Iz prošlosti Podstrane*, 108.

⁴² Vidi: M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*.

⁴³ Autorov proračun prema podatcima navedenima kod: M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*.

⁴⁴ O raskoraku između predodžbi i stvarnosti o podrijetlu dobro svjedoči sljedeći primjer: »*Tu, usred Velog Varoša, živjela je moja obitelj, zapravo svi Mrduljaši, rodaci, a bilo nas je puno... Bili smo težačko ali bogato pleme, koje je kažu, iz Bosne u Split došlo u 13. ili u 15. stoljeću.*« (Jerko Mrduljaš rod. 1924. — Arena, Zagreb, 15. VI. 1995., br. 1800, 34-37.) S druge strane, »... nema nikakve sumnje da su se Mrduljaši doselili u Split iz Klisa nakon njegovog pada 1537. godine. Već 1539. nalazimo Matiju, udovicu Stjepana Mrduljića (Marduglich), koja prodaje kuću Luciji Mrduljić iz Klisa, stanovnici Splita. Godine 1547. i 1566. spominje se Katusa, udovica Luke Mrduljića iz Klisa...« (M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*, 224)

čakavske Kaštelane, Trogirane i Poljičane, vezana uz izvorište etničkog hrvatstva i njegovih državnih tradicija.

Stanovnici Varoši prvenstveno su bili težaci koji su obrađivali splitsko polje. Posjedovali su manji dio zemlje, a glavnina obradivih površina bila je u rukama splitskih plemića, građana, Crkve. Te su posjede kao slobodni ljudi obrađivali posredstvom kolonatskog ugovora. Vlasnik im je prepustao zemlju, koju je ista obitelj mogla obrađivati naraštajima, a posjedniku se davao dio uroda. Manji dio Varošana bavio se ribarstvom te pojedinim, za varoški život svrsishodnim zanatima. Kako su Splitom vladali mletački knez te plemićko vijeće, Varošani, kao i velika većina stanovnika splitskog središta, nisu bili uključeni u upravu grada. Oni su se okupljali, poput ostatka Splitskih, u bratovštine, tj. udruženja vjerskog, socijalnog, društveno-komunikacijskog i rjeđe cehovskog karaktera. Za razliku od stanovnika gradskog središta, odijevali su se u narodne nošnje koje su još za druge polovice 19. stoljeća, po svemu sudeći, bile slične onima u splitskom zaleđu. Naime, »1870. Ludwig Salvator u svojoj mapi prikazuje Splitskih u tipičnom dinarskom haljetku, istom onakvom kakvog su nosili u Dalmatinskoj zagori, a na glavi mu je šiljasta dinarska crvenkapa, pa se prema ovome i navodima Ante Belasa može pretpostaviti da je muška nošnja na početku 19. stoljeća pripadala dinarskom tipu.«⁴⁵ Vjerojatno je tako bilo i u prethodnim stoljećima.

Varošani su imali vlastitu vojno-teritorijalnu organizaciju u koju su bili uključeni praktički svi vojno sposobni muškarci. U tu svrhu mletačke su vlasti sastavljale popise iz kojih je vidljivo da je npr. 1553. od 583 stanovnika splitskih Varoši za oružje bilo sposobno njih 100 ili 17,15 posto, 1567. od 672 njih 150 ili 22,32 posto, 1657. od 1560 njih 416 ili 26,7 posto itd.⁴⁶ »Opisujući Splitskih, splitski knez Nikola Correr (1580—83.) piše da su nagli, nasrtljivi, ponosni i uvijek spremni krenuti protiv Turaka.« Predvođeni svojim kapetanima i harambašama, Varošani »svoju hrabrost nisu samo iskazivali u borbama oko Splita već i daleko od njega«. Tijekom oslobodilačkih protuosmanlijskih ratova istaknuli su se u »borbama oko osvajanja tvrđave Zadvarje, u Hercegovini, pri osvajanju Čitluka i Ulcinja, obrani Sinja itd.«⁴⁷

Sukladno vremenu i okolnostima Varošani su zadugo živjeli u »svijetu« epike. U tom smislu zanimljiv je jedan podatak iz 1574. godine. Te je godine naime grad pogodila velika glad te je splitski knez na trgu dijelio pomoć okupljenom narodu. Među ostalim, pozvao je »jednog starog, slijepog vojnika koji je oslijepio u prošlim borbama protiv Turaka... njega zapadne dvopek. Na to on dođe u sredinu, a vodila ga je kćerka, lijepa i visoka, sva crvena i stidljiva, kojoj ni šesnaest godina nije bilo. Svijet joj je dobacivao tisuće povika a oni su bili veseli kao nikada. I vojnik dođe, uzme i pozdravi, a onda iziđe iz sredine pjevajući na hrvat-

⁴⁵ Ilda VIDOVIĆ-BEGONJA, *Narodna nošnja Splita*, Zagreb, 1988., 9.

⁴⁶ G. NOVAK, *Povijest Splita*, knj. II., Split, 1961., 466.

⁴⁷ Isto, 96, 470-471.; Goran BORČIĆ i Radoslav TOMIĆ, *Obrana Splita u doba mletačke vlasti*, Split, 1985., 16.

skom jeziku o kraljeviću Marku. A sav narod i svi koji su bili naokolo, pjevali su s njim, kao po dogovoru, jer su svi znali ovu pjesmu.«⁴⁸

Epska je tradicija očito bila živa i oko 1700. s obzirom na to da Jerolim Kavanjin u svom *Bogatstvu i uboštvu* govori o tome kako su o kraljeviću Marku pjevale čak i starice uz komine splitskih predgrađa.⁴⁹ Ostala je dominantna u 18. te čak početkom sljedećeg stoljeća. O tome primjerice svjedoči *Pisma o smrti Jurja Matutinovića* koju je napisao Ivan Jakaša (1795.—1882.) »po ukusu njegovih varoških suvremenika«. U toj pjesmi autor, »kao svjedok lokalnih zbivanja«, opisuje jedan tragičan splitski događaj iz vremena pada Mletačke Republike: »... Na to se raja rasrdila / Kolunela u kuću ubila / I njegovu pravovirnu jubu / Od zla roda nek nij poroda! — Kolunela mrtva istegoše / Vanka kuće, svega izbodena / Najposli mu glavu odsikoše / I na srid grada nasadiše...«⁵⁰

Splitske su Varoši početak 19. stoljeća dočekale, kako se vidi, još uvijek snažno prožete arhaičnim duhom. Drukčije nije ni moglo biti u društvu koje je iza sebe ostavljalo najtragičnije stranice vlastite povijesti. Odjek tog, izrazito militariziranog vremena vidio se i u tome što su prema jednom popisu iz 1802. splitski Varošani, kojih je tada bilo 4159, posjedovali 435 pušaka, 203 pištolja, 145 sablja, 327 noževa i handžara. Praktički svaka od 760 varoških kuća bila je naoružana. U Varošima je dakle bilo 1110 komada vatrenog i hladnog oružja, tek nešto manje od 1494 popisom zabilježena poljodjelska alata.⁵¹

U 19. stoljeću, sukladno daljnjem razvoju splitskog društva, u vremenu kad ubrzano iščezava sjećanje na sukobe s Osmanlijama, postupno će nestajati i epikom prožet životni stil splitskih Varošana.⁵² Tada se unutar varoškog miljea stvaraju uvjeti za konačnu prevagu mediteranskih kulturnih oblika. Po njima će Varošani ostati i trajno prepoznatljivi: po zadnjoj, sada već urbaniziranoj verziji svoje nošnje,⁵³ po plesovima koje karakterizira — za razliku od onih koje su još početkom 19. stoljeća plesali uz sviranje dipli ili za razliku od moreške koju su također izvodili⁵⁴ — »otmjeno držanje, elegantni pokreti i meki koraci« te kojima se Hrvatska, u folklornom smislu, predstavlja svojim najvišim gostima;⁵⁵ po klap-

⁴⁸ G. NOVAK, *Povijest Splita*, knj. II., 94; V. SOLITRO, *Povijesni dokumenti*, 225.

⁴⁹ J. KAVANIN, *Povijest vandelska*, 166.

⁵⁰ Frano BARAS, *Staro zrcalo splitsko*, Split, 1994., 12, 26.; Dujam S. KARAMAN i Šimun JURIŠIĆ, *Marjanska vila ili Sbirka narodnih pjesama sakupljenih u Spljetu*, Split, 1988., 36.; Anatolij KUDRJAČEV, *Vječni Split*, Split, 1985., 47.

⁵¹ Autorov proračun prema podacima navedenima kod: D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Anagraf područja Splita s otocima i distrikta Klisa iz 1802. godine*, Split, 1987.

⁵² Do koje je mjere iščezlo sjećanje, a i sam interes za dva i pol stoljeća splitske uključenosti u sukobe s Osmanlijama, koji su nerijetko prijetili uništenjem grada i potiranjem njegovog stanovništva, svjedoči da ni to razdoblje ni žrtve ni pothvati tadašnjih Splitskih nisu obilježeni nikakvim primjerenim spomenikom. Vidi: D. KEČKEMET, *Stari Split od kantuna do kantuna*, Zagreb, 2009., 186.

⁵³ I. VIDOVIĆ-BEGONJA, *Narodna nošnja Splita*, 9.

⁵⁴ D. KEČKEMET, *Stari Split*, 276.

⁵⁵ »Prva dama Laura Bush oduševljena starim splitskim plesom u izvedbi 'Lada', *Slobodna Dalmacija*, Split, 6. IV. 2008., 1, 6.

skoj, »na fundamentu pučkoga crkvenog pjevanja« iznikloj pjesmi itd.⁵⁶ No, suđeci po tome da su se još početkom 20. stoljeća, tijekom zime, na varoškim ognjištima prepjevavale pjesme iz *Razgovora ugodnog naroda slovinskog* fra Andrije Kačića Miošića, stare tradicije nisu tek tako nestajale.⁵⁷

S obzirom na podrijetlo i socijalnu odvojenost Varošana od središta grada, na to da su živjeli gotovo u samosvojnim naseljima, da se u njihovim crkvama zadugo koristio i crkvenoslavenski jezik,⁵⁸ da se vjeronauk održavao na hrvatskome, oni su tek sporadično bili izloženi jezičnoj talijanizaciji. Ona se ponajprije očitovala u preuzimanju niza talijanskih riječi u jezik koji su ustrajno nazivali »ervaskim«. U tim okolnostima, rijetke talijanske obitelji koje bi se nastanile u splitskom varoškom ambijentu brzo bi se kroatizirale.

Jednako tako Varošani su ustrajno ostajali govornicima starog, hrvatsko-čakavskog jezičnog izričaja. Tome je pridonijelo što su, baš kao i »prvotni«, autohtono splitski stanovnici Varoši i sami doseljenici velikom većinom potjecali iz čakavskih sredina. U taj dio Splita useljavali su se i brojni govornici štokavske ikavštine, ponajprije iz Poljica, koja su tek u manjem dijelu ostala čakavska te naknadno iz Zagore i susjednih joj dijelova današnje Bosne i Hercegovine. No, potomstvo tih doseljenika, sukladno dominantnom jezičnom izričaju sredine u kojoj je živjelo, bilo je čakavsko. Tako je u konačnici Split prerastao u najveće naselje čakavskog govora. Kakva je u svojoj završnoj fazi početkom 20. stoljeća bila splitska verzija tog govora koja bi, da se nisu zbile migracije što su ih potaknuli Osmanlije, vjerojatno ozbiljno konkurirala za osnovu hrvatskoga standardnog jezika (s obzirom na to da je proistekla s izvorišta etničkog hrvatstva, na svoju književnu tradiciju itd.) može se vidjeti iz odlomka knjige Ivana Kovačića *Smij i suze starega Splita*:

I po samin sveciman mogla se vidit razlika izmeju stari i mladi — jer stariji svit jema je sve nike strašne svece, sve tužno i krvavo, izranjano srce Isusovo, vas izboden, krvav, ol' kako umire na križu i u mukan kako zabilije očiman, pa onda još Gospu o' Sedan Žalosti sa sedan zabodeni mačev. Dočin je mlajiman, modernijiman sveci su bili mlaji, lipji, veseliji: Gospe o' Ruzarija, mlada, lipa, rickasta ženska sa svilenon modron vešton i uzdignutin prsiman, pa sveti Jure na konju — ratnik ča ubija sedmoglavega zmaja, preženca o' borca, pa sveti Ante sa trinaest gracij, lip kâ koji bidelo o' skule, ol' sveta Mande, fina bjonda sa školanin prsiman i mišican debelin, bilin, pupastin, da bi je gleda tri ure iza sebice i ne bi je se stufo.⁵⁹

⁵⁶ Siniša VUKOVIĆ, *Dalmatinsko evandjelje*, Split, 2010., 23, 27.

⁵⁷ Ivan KOVAČIĆ, *Smij i suze starega Splita*, Split, 1971., 13.

⁵⁸ G. NOVAK, *Povijest Splita*, knj. II., 349.

⁵⁹ I. KOVAČIĆ, *Smij i suze starega Splita*, 32.

4. (Jezična) talijanizacija središta Splita

Osmanlije su za Kandijskog (1645.—1669.), Morejskog (1684.—1699.) i Malog rata (1714.—1718.) istisnuli iz pretežito kontinentalnih dijelova današnje Dalmacije kojima su vladali oko dvjesto godina. Tada se također širi dalmatinsko ime na oslobođene prostore. Nakon 1718. Dalmatinci više nisu angažirani u sukobima s Osmanskim Carstvom. Godine 1878. sudjeluju u vojnom zauzimanju Bosne i Hercegovine, koja će pod formalnom vlašću osmanlijskog sultanata ostati sve do aneksije Austro-Ugarskoj Monarhiji 1908. godine. No tada su se sukobili s ustaničkom vojskom mjesnog muslimanskog/bošnjačkog življa.

Oslobođenjem Dalmatinske zagore iznova je omogućena nesmetana komunikacija Splita s njegovim, gotovo isključivo Hrvatima nastanjenim zaleđem. Ali sada su i Split i Zagora egzistirali u bitno drukčijim okolnostima od onih koje su vladale u predosmanlijskom razdoblju. Nekoć je Split, u vremenu poleta, vodeći se vlastitim komunalnim interesima, vodio aktivnu politiku unutar koje su odnosi sa zaleđem imali istaknuto mjesto. Sada je bio tek jedan od mletačkih, potencijalom skromnih istočno-jadranskih gradova koji je dvostoljetni osmanlijski pritisak gotovo isključivo usmjerio na Italiju. Opet, nekad je u njegovom zaleđu bila hrvatska, a poslije i bosanska država. Obje su, poput samog Splita, imale više ili manje razvijenu zapadnoeuropsku civilizacijsku strukturu poticajnu za uspješnu, stalnu i svestrano korisnu komunikaciju. Sada se splitsko zaleđe svodilo na uski pojas Zagore koja je, kao i sam Split, bila podređena Veneciji i u kojoj su Osmanlije temeljito zbrisali nekadašnji »zapadnjački« ustroj. Problem je bio što se po oslobođenju gotovo ništa nije činilo za njegovu obnovu, kako od strane mletačke vlasti tako i onih koje su je naslijedile.⁶⁰ Uvelike i zbog toga nije dolazilo, na obostranu štetu, do odgovarajuće interakcije Splita i Zagore te općenito primorskog i kontinentalnog dijela Dalmacije. Tako su se i u novim prilikama nastavljale, štoviše intenzivirale sveukupne veze Splita s Italijom pridonoseći jezičnoj talijanizaciji njegova središta.

Na proces talijanizacije utjecalo je više faktora, a jedan od njih, kronološki prvi, bio je vezan uz temeljito prostorno-društveno odvajanje težaka od grada. Pretpostavke za odvajanje stvorene su još za trajanja osmanlijske opasnosti. Za Kandijskog rata otpočela je izgradnja novog, masivnog fortifikacijskog sustava uokolo »novog« i »starog« dijela Splita. Nakon njegove izgradnje između splitskih Varoši i gradske jezgre stajat će goleme utvrde koje će ih fizički, do rušenja u 19. stoljeću, znatno više odvajati od prethodnih.

Odbacivanjem Osmanlija, nestankom prijetnje koju su predstavljali, stvoreni su pak uvjeti za minimiziranje kontakata između Varošana i središta grada u kojem su stoljećima tražili zaklon za osmanlijskih pustošenja. Na taj je način dan poticaj otpočinjanju uvelike samostalnog i od gradskog središta odvojenog živo-

⁶⁰ Vidi: Josip DEFILIPPIS, *Dalmatinsko selo u promjenama*, Split, 1997.; K. KUŽIĆ, *Povijest Dalmatinske zagore*.

ta splitskih Varoši. One se pretvaraju u stabilna naselja prepoznatljiva po skromnim kamenim kućama i uskim ulicama. U svakom slučaju, prostorna i komunikacijska odvojenost varoškog, talijanizaciji najmanje podložnog življa od središta Splita utjecat će na njegovu daljnju etno-jezičnu sudbinu.

Dok je s jedne strane oslobađanje od osmanlijskog pritiska vodilo udaljavanju težačkog življa od središta Splita, istodobno je za susjedne Talijane prvenstveno njegov središnji dio postajao mnogo prihvatljiviji za useljavanje. Pored nestanka osmanlijske prijetnje, poticajno je djelovalo i to što trajnom dislokacijom težaka gradska jezgra potpuno poprima urbani značaj. Stoga je rasla potreba za onim djelatnostima i zanimanjima kojima je Split bio deficitaran, a koja se uglavnom nisu mogla popuniti pridošlicama iz ruralnih hrvatskih sredina. Kad se tome doda da je prestankom sukoba s Osmanlijama borbena, epikom prožeta atmosfera, za čijeg se trajanja bilo lakše pomiriti sa skromnijim egzistencijalnim uvjetima, iščezavala pred vedrijem i sadržajnijim životnim stilom, razumljivo je da se grad dodatno otvarao prema talijanskoj, kulturno bogatoj sredini i prema njezinim prenositeljima. Sukladno tome, u središte se od početka 18. stoljeća sve više doseljavaju talijanski trgovci, obrtnici, obrazovani pojedinci itd. U kolikoj se mjeri tada intenzivira talijansko useljavanje vidi se iz podataka koje o stanovništvu Splita imamo za kraj prve trećine 19. stoljeća, za vrijeme u kojem građani talijanskog porijekla predstavljaju znatan dio stanovništva središta grada. Od ukupnog broja tada evidentiranih pripadnika (porijeklom) talijanskih obitelji nastanjenih u gradskoj jezgri približno je samo njih 13 posto pripadalo obiteljima koje su u Splitu živjele do 1699., tj. do okončanja Morejskog rata i trajnog suzbijanja osmanlijske prijetnje. S druge strane, njih 56 posto pripadalo je obiteljima koje su pristigle između 1699. i 1797., kada dolazi do pada Mletačke Republike, a 31 posto obiteljima useljenim nakon te godine.⁶¹

U okolnostima sve veće prisutnosti talijanskih doseljenika i njihovih potomaka, kad im uz političke prilike i vlastita brojnost omogućava zadržavanje materinskog jezika, usmjerenost je hrvatskih, posebice bolje stojećih stanovnika središta Splita prema talijanskoj kulturi dodatno pridonosila njihovoj jezičnoj talijanizaciji. Primjerice, »u 18. stoljeću, kao i ranije, ugledne i poslovne obitelji i pojedinci u Splitu imali su u svojim kućama manje ili više bogate biblioteke i arhive... koje dokazuju kulturu i pismenost čak i jednostavnijih gradskih obitelji. Hrvoje Morović kaže da se na čitavom slavenskom jugu jedva može naći grad s tako starom književnom tradicijom kao Split.«⁶² Za čitanje većine knjiga trebalo je znati talijanski s kojim su se hrvatski posjednici biblioteka sada već mogli dodatno »stopiti« kroz svakodnevnu komunikaciju sa sve brojnijim splitskim Talijanima. Pored ostalog to je sigurno pridonijelo da talijanski, prvo kod gornjega hrvatskog sloja, relativno brzo preuzme ulogu hrvatskog te s vremenom postane

⁶¹ Autorov proračun prema podacima navedenima kod: M. N. KUZMANIĆ, *Splićani*.

⁶² D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, 145, 150.

dominantan jezik gradske jezgre. Tim lakše što je u njoj tijekom 18. stoljeća živjelo tek između 1343 i 2500 ljudi.⁶³

O tome kojim je tempom talijanski izrastao od jezika manjine, kojim se znao služiti znatan dio hrvatske većine, u prevladavajući govorni jezik slikovito govore sljedeći podatci. Splitski nadbiskup Stjepan Cosmi (1682.—1707.) krajem 17. stoljeća gledao je na korištenje i hrvatskog jezika u katedrali sv. Dujma kao na nešto što je »narodu na utjehu«. Njegov nasljednik Stjepan Cupilli (1708.—1719.), koji je naučio hrvatski, održao je na Božić 1708. u katedrali propovijed na hrvatskome što je, prema tvrdnji jednog suvremenika, »oduševilo nazočni narod.«⁶⁴ Uočljivo je da je još početkom 18. stoljeća »narod« i u kontekstu samog središta Splita poistovjećivan s hrvatskim jezikom. U drugoj pak polovici istog stoljeća od niza splitskih bratovština samo će jedna s matrikulom na hrvatskom, što pretpostavlja da su se njezini bratimi služili tim jezikom, biti locirana u središtu. Ostale »hrvatske« bratovštine nalazit će se u Varošima. Nadalje, dok je početkom 18. stoljeća kratkotrajno djelovala Ilirska akademija, od 1767. u gradu djeluje *Società economica di Spalato*. To će društvo biti iznimno važno s obzirom na zalaganje za unapređenje poljoprivrede, ribarstva, obrta i trgovine. Sukladno svom cilju, objavit će niz odgovarajućih radova od kojih će većina biti na talijanskom.⁶⁵ Na istom su jeziku bila i brojna, tematski raznovrsna djela njegova člana Splićanina Julija Bajamontija (1744.—1800.) »jednog od najučćenijih, najsvestranijih i najnaprednijih likova ne samo u dalmatinskoj, nego i u cijeloj hrvatskoj povijesti.«⁶⁶ Da se dominacija talijanskog nije ograničavala samo na užu, učeniji gradski krug svjedoče npr. prve splitske kavane, »bottega del caffè« koja je otvorena 1772. na glavnom gradskom trgu te »bottega del caffè e da scalitera«, otvorena 1786. na rivi.⁶⁷

Uzimajući u obzir da Mletačka Republika nije bila zainteresirana za nametanje (venecijanskog) talijanskog, da je do jezične talijanizacije dolazilo spontano te da ona nije podrazumijevala i prihvaćanje talijanske etničke identifikacije, njezini rezultati tada još uvijek nisu imali politički značaj. No, činjenica je da je Split dočekao kraj mletačke vlasti i početak nacionalno-formirajućih procesa kao jezično podvojen grad. Što je također važno, njegova se jezična podvojenost uvelike podudarala sa socijalno-prostornom. Splitski se centar iz nekadašnjeg žarišta hrvatske kulture, iz kojeg je iznjedren »otac hrvatske književnosti« Marko Marulić, transformirao u sredinu u kojoj dominira talijanski jezik. Uokolo tog središta bio je poluprsten čakavskih, težačkih Varoši u kojima se ustrajno i bez prekida kontinuiteta čuvao starosplitski hrvatski identitet, koji su oblikovali potomci pohrva-

⁶³ Vidi: S. BRAICA, *Mala splitska kronologija*, 46-51.

⁶⁴ G. NOVAK, *Povijest Splita*, knj. II., 298, 331-333.

⁶⁵ D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, 126-130, 135-136.

⁶⁶ D. KEČKEMET, *Kulturna i umjetnička baština Dalmacije*, Split, 2004., knj. II., 62.

⁶⁷ D. BOŽIĆ-BUŽANČIĆ, *Privatni i društveni život Splita u 18. stoljeću*, 162-163.

ćenih Romana i davno pridošlih Hrvata. Zahvaljujući Varošanima Split je u etničkom smislu trajno ostajao hrvatski. Da je bio sveden samo na svoj »stari« i »novi« dio, vjerojatno bi u dolazećim vremenima iz jezično talijanskog prerastao u nacionalno talijanski grad. Split, dakle, sa složenom jezičnom i socijalnom stvarnošću ulazi u novo, burno razdoblje postojanja u kojem latentni hrvatski i talijanski identitet, mada ne pravocrtno, stječu svoju političku dimenziju.

Saša Mrduljaš

The Ethnicity of Split during Venetian and Ottoman Domination in the present-day Region of Dalmatia

The most important ethnic process in Split was its gradual transformation from a Roman-Dalmatian to an ethnic Croatian town during the Middle Ages. Following the completion of this process in the 14th century, Split assumed the role as one of the centres of Croatian folk culture that produced the *father of Croatian literature*, Marko Marulić. However, in the climate of Venetian and Ottoman domination in the present-day region of Dalmatia, fundamental changes in the ethnicity of Split took place. Until the early 18th century liberation of mainly continental Dalmatia from the Ottomans, Split remained a predominantly Croatian town. Nevertheless, the Ottoman invasion and in particular the devastating epidemics extremely reduced the elderly population. It was replaced by Croats from the immediate surroundings of Split, mostly from neighbouring Poljica. Hence, these new settlers and their descendants proportionally became crucial bearers of old Split Croatian identity. During the 18th century until the fall of the Venetian government, there was another significant, far-reaching ethnic change. With elimination of Ottoman threat, almost autonomous agrarian suburb settlements were stabilised around the centre of Split: Veli Varoš, Dobri, Manuš, and Lučac. Simultaneously with the sharp spatial separation of the peasant Croatian-Chakavian population from the core of Split, a significant number of Italian immigrants arrived. Due to their number, they substantially contributed to the Italianisation of the language for a large part of the Croatian population in the town centre and to the social stratification.

Dualizam ili monizam sila u prirodi? Boškovićev zakon privlačno-odbojnih sila

Stipe KUTLEŠA

Institut za filozofiju, Zagreb

Izvorni znanstveni rad
(primljeno: 14. travnja 2012.)
UDK 1Bošković, R.
118

Objašnjenje prirodnih pojava s pomoću koncepta sile kao djelatnog uzroka prevladalo je u novovjekovnoj filozofiji prirode i znanosti. Newtonovim matematiziranjem pojma sile započinje nova paradigma — tzv. klasična mehanika, koja dominira u znanosti sve do kraja 19. stoljeća. Ruder Josip Bošković svojim konceptom privlačno-odbojne sile nije samo dopunio Newtonovo poimanje sile nego je stvorio novu izvornu teoriju koja je sve prirodne pojave objašnjavala s pomoću jednog jedinog zakona sile. U radu se raspravlja o tome kako se događala transformacija u poimanju sile kao aktivnog principa svih promjena te kako je Bošković svojim zakonom sila prevladao prijašnji silnosni dualizam. Posljedice proizašle iz tog zakona postale su temeljne ideje nekih kasnijih znanstvenih teorija.

Ključne riječi: Bošković, Newton, odbojna sila, privlačno-odbojna sila, Boškovićev zakon i krivulja sile, suvremena znanost

Uvod

Pojam sile jedan je od temeljnih pojmova novovjekovne i suvremene znanosti. On je na neki način prisutan u počecima europske filozofijske misli u staroj Grčkoj. Istina je da se u suvremenom značenju artikulirao tek s novovjekovnom prirodnom znanošću, ali je u raznim filozofskim, religijskim i drugim metamorfozama prisutan u starim misaonim sustavima čovječanstva. U tom smislu nije samo i tek prirodoslovni koncept važan za razjašnjenje prirodnih pojava nego je još širi okvir za razumijevanje svekolike prirodne i društvene stvarnosti. Nema dvojbe da su starogrčki filozofijski koncepti ljubavi (*philia*) i mržnje ili sukoba, borbe (*neikos*) kao počela i uzroka svekolike promjene u dugostoljetnoj genezi doveli do prirodoslovnih pojmova (među)djelovanja različitih prirodnih entite-

Prikazani rezultati proizašli su iz znanstvenog projekta *Metafizičko utemeljenje znanosti i njezino osamostaljenje od metafizike* (191-1911113-1095) provedenog uz potporu Ministarstva znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske te iz projekta *Study Group on Science and Spirituality*, provedenog uz potporu The John Templeton Foundation.